

LANDSEXAMEN HAVO 2020-2021

Examenprogramma ECONOMIE H.A.V.O.

1. Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het commissie-examen. Het centraal examen wordt afgenomen in een zitting van 3½ klokuren. Het commissie-examen wordt mondeling afgenomen. Dit mondeling gedeelte duurt ½ uur.

2. Het examenprogramma

Het examenprogramma voor het centraal examen en het commissie-examen Economie bestaat uit de volgende (sub) domeinen:

Examenprogramma Economie Havo			
Domeinen	Subdomeinen	Centraal examen	Commissie-examen
A Vaardigheden	A1. Informatievaardigheden	x	x
	A2. Rekenkundig en/of grafisch onderbouwen	x	x
	A3. Standpuntbepaling	x	x
	A4. Strategisch inzicht	x	x
	A5. Experimenten	x	x
B Concept schaarste			x
C Concept ruil			x
D Concept markt	D1. Vraag en aanbod	x	x
	D2. Toetreding	x	x
	D3. Marktstructuur	x	x
	D4. Welvaart en economische politiek	x	x
E Concept ruilen over de tijd	E1. Gezinnen ruilen over de tijd	x	x
	E2. De overheid ruilt over de tijd	x	x
	E3. Ondernemingen ruilen over de tijd	x	x
F Concept samenwerken en onderhandelen	F1. Samenwerken	x	x
	F2. Onderhandelen	x	x
G Concept risico en informatie	G1. Risico en verzekeren	x	x
	G2. Effecten van asymmetrische informatie	x	x
	G3. Risico en beleggen	x	x
	G4. Risico in bedrijf	x	x
H Concept welvaart en groei	H1. Welvaart	x	x
	H2. Groei	x	x
I Concept goede tijden, slechte tijden	I1. Conjuncturele verschijnselen	x	x
	I2. Registratie van conjunctuur	x	x
	I3. Conjunctuurbeleid	x	x
J Onderzoek en experiment			x
K Keuzeonderwerpen			x

3. Het centraal examen Economie

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen A (A1 t/m A5), D (D1 t/m D4), E (E1 t/m E3), F (F1 en F2), G (G1 t/m G4), H (H1 en H2) en I (I1 t/m I3).

4. Het commissie-examen mondeling gedeelte Economie

Het commissie-examen mondeling gedeelte heeft betrekking op de eindtermen van de (sub)domeinen A (A1 t/m A5), B, C, D (D1 t/m D4), E (E1 t/m E3), F (F1 en F2), G (G1 t/m G4), H (H1 en H2), I (I1 t/m I3), J en K.

5. De leerstofomschrijving

Voorbeeld van een methode:

De te bestuderen leerstof omvat de methode *Praktische Economie havo 4/5* 6^e ed. Malmberg

- Praktische Economie 2e fase havo 4/5:
  - ISBN 9789402006025 Praktische Economie module Schaarste, geld en handel 4/5
  - ISBN 9789402006032 Praktische Economie module Vraag en aanbod 4/5 havo
  - ISBN 9789402006049 Praktische Economie module Markt en overheid 4/5 havo
  - ISBN 9789402006056 Praktische Economie module Heden, verleden en toekomst 4/5 havo
  - ISBN 9789402006063 Praktische Economie module Speltheorie 4/5 havo
  - ISBN 9789402006070 Praktische Economie module Risico en rendement 4/5 havo
  - ISBN 9789402006087 Praktische Economie module Economische groei 4/5 havo
  - ISBN 9789402006094 Praktische Economie module Conjunctuur en economisch beleid 4/5 havo
  - ISBN 9789402006025 Praktische Economie module Schaarste, geld en handel 4/5 havo
  - ISBN 9789402006032 Praktische Economie module Vraag en aanbod 4/5 havo
  - ISBN 9789402006049 Praktische Economie module Markt en overheid 4/5 havo
  - ISBN 9789402006056 Praktische Economie module Heden, verleden en toekomst 4/5 havo
  - ISBN 9789402006063 Praktische Economie module Speltheorie 4/5 havo
  - ISBN 9789402006070 Praktische Economie module Risico en rendement 4/5 havo
  - ISBN 9789402006087 Praktische Economie module Economische groei 4/5 havo
  - ISBN 9789402006094 Praktische Economie module Conjunctuur en economisch beleid 4/5 havo
  - Inclusief Verplichte contexten: Huis en hypotheek; Arbeidsmarkt; Europese Centrale Bank en stabiliteitspact; Prijzenoorlog; Handelsliberalisatie; Pensioenen en Sociale zekerheid.
- Examenvoorbereiding:
  - Examenbundel havo economie
  - Samengevat havo economie
  - www.examenblad.nl
    - <kies> in hoek links boven op het beeldscherm *jaar* bv. 2019.
    - <kies> *havo, maatschappijvakken, Economie*
    - <kijk> onder het kopje *Examendocumenten* 1^e en 2^e tijdvak
    - Alle documenten van het betreffende examen, zoals opgaven, bijlagen, (eventuele aanvulling op) correctievoorschrift, omzettingstabel normering en eventuele errata, staan onder elkaar in een rij aangegeven.
    - <kies> 1^e of 2^e *tijdvak*. Bv. 1^e tijdvak
    - <klik> op aangegeven *datum* boven het document dat u wilt raadplegen.
    - Bv. 20 mei 2019 Opgaven
  - www.cito.nl
    - <klik> op Cito - Home
    - <zoek> het kopje *Onderwijs*

<klik> op *Voortgezet Onderwijs*
<kies> *Centrale examens*
<kies> *Schriftelijke examens havo/vwo*
<klik> op *Jaar* bv. Examens 2019
<kies> *Schooltype* bv. Havo 1^e tijdvak of Havo 2^e tijdvak
<bekijk> het tabel en zoek Examen *Economie*
<klik> op de figuur onder *Opg(ave)* behorende bij het Examen *Economie*

Voor het correctievoorschrift <klik> op de figuur onder CV
(correctievoorschrift) behorende bij het examen *Economie*.
Voor normering <kies> na Schriftelijke examens havo/vwo *Normering*, bv.
normering 2019 <kies> voor Havo 1^e tijdvak of Havo 2^e tijdvak afhankelijk van
het gekozen examen en <klik> op het nummer dat staat aangegeven voor de
vaknaam. Bv. Havo *Economie*.

6. Toegestane hulpmiddelen tijdens het centraal examen

- Woordenboek (voor specificatie zie rooster centraal schriftelijke examens Havo 2020)
- Sinds de invoering van het nieuwe examenprogramma *Economie* in **2012** is een GRM (grafische rekenmachine) **niet meer toegestaan** tijdens het centraal examen *Economie*. Wel kan een gewone rekenmachine worden gebruikt.

7. Meer informatie

Voor meer informatie over het examenprogramma, de domeinen/subdomeinen en de eindtermen wordt verwezen naar <http://examenblad.nl> op internet.

1. <kies> Havo (bovenaan)
2. <kies> Maatschappijvakken
3. <kies> *Economie*
4. <kies> Syllabus 2020 *economie* Havo

Bijlage

Eindtermen

Volgens het nieuwe examenprogramma (commissie Teulings II) moeten de kandidaten met behulp van de belangrijkste economische concepten de economische verschijnselen in de maatschappij begrijpen, verschijnselen waar ze als persoon in de verschillende rollen binnen huishouden, bedrijven of overheidsinstellingen mee te maken krijgen en waarbinnen zij beslissingen moeten nemen of waar zij als lid van de (nationale en internationale) samenleving mee te maken krijgen. Dit betekent dat een kandidaat moet komen tot een vorm van transfer van het geleerde: wat in de ene context is geleerd, moet in een andere context kunnen worden toegepast.

Domein A: Vaardigheden

De kandidaat kan economische concepten herkennen en toepassen in uiteenlopende contexten. Dit kunnen andere contexten zijn dan waarin de concepten doorgaans geleerd worden (=transfer).

A1: Informatievaardigheden

- de benodigde informatie halen uit (digitale en niet-digitale) bronnen zoals tabellen, diagrammen en grafieken;
- de aangeboden bronnen beoordelen op bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit;
- met voorbeelden toelichten;
- feiten van meningen onderscheiden;
- gegeven bronnen interpreteren en in combinatie met economische kennis komen tot een oplossing van economische vraagstukken.

A2: Rekenkundig en/of grafisch onderbouwen

- basisrekenvaardigheden toepassen op economische relaties
  - rekenregels optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen,
  - positieve en negatieve getallen/breuken/decimalen
  - procenten en promillen
  - onderscheid procentuele mutatie en procentpunt verandering
  - verhoudingen en schatting
- lineaire vergelijkingen, beschrijvende statistiek en grafieken toepassen op economische relaties
  - werken met eerstegraadsvergelijkingen
  - oplossen van een stelsel van vergelijkingen via substitutie
  - werken met assenstelsels (X en Y) en kwadranten
  - oppervlaktes arceren en/of berekenen (dat laatste alleen bij driehoek en rechthoek)
  - indexcijfers: partieel, samengesteld (gewogen), basisjaar verleggen
  - diagrammen: lijn, staaf, cirkel; enkelvoudig en samengesteld
  - tabellen: rijen/kolommen, indeling in klassen (decielen e.d.), cumuleren
  - gemiddeldes: gewogen en ongewogen

A3: Standpuntbepaling

- de rol van de verschillende actoren beschrijven;
  - een eventuele botsing van belangen beschrijven;
  - oplossingen voor mogelijk ongewenste gedrag bepalen;
  - een standpunt bepalen en onderbouwen of een gegeven standpunt onderbouwen
  - afwegingsvraagstukken beschrijven met behulp van een schrijfofdracht
- Bij een schrijfofdracht moet de kandidaat een langer antwoord produceren dat meerdere aspecten belicht van een of meerdere keuzes. Daarbij wordt soms de keuze gelaten aan de kandidaat, soms is een keuze gegeven en moet deze met

argumenten onderbouwd worden. Er wordt een maximum gesteld aan het aantal te gebruiken woorden.

A4: Strategisch inzicht

- Het herkennen van de relevante economische aspecten (concepten) bij het analyseren van concrete maatschappelijke vraagstukken (contexten).
- Het hanteren van een economische denkwijze (redeneren binnen vooronderstellingen/een model).
- Het onderscheiden van oorzaak en gevolg.
- Het onderscheiden van probleem en oplossing.
- Het onderscheiden van korte en lange termijn.
- Het onderscheiden van evenwicht en dynamiek.

A5: Experimenten

Deze vaardigheid wordt verder uitgewerkt in de SLO handreiking voor het schoolexamen. Voor meer informatie wordt naar de volgende link verwezen www.slo.nl/downloads/2012/handreiking-schoolexamen-economie.pdf

Domein B: Concept Schaarste

De kandidaat kan in contexten analyseren dat beperkte middelen en ongelimiteerde behoeften dwingen tot het maken van keuzes.

De kandidaat kan in contexten:

- de spanning verklaren die bestaat tussen behoeften en beperkte middelen;
- ontdekken of binnen gezinnen, producenten en de overheid overeenkomsten bestaan in de afwegingen die worden gemaakt op basis van alternatieve aanwendbaarheid;
- voorbeelden geven van opofferingskosten;
- onderzoeken of jongens meer budgettaire problemen hebben dan meisjes.

Domein C: Concept Ruil

De kandidaat kan in contexten analyseren dat het ruilproces de basis vormt voor een optimale inzet van middelen en iedereen optimaal zijn comparatieve voordelen kan benutten. Voorts kan de kandidaat analyseren dat ruil arbeidsdeling mogelijk maakt en op welke manier geld het ruilproces soepeler laat verlopen.'

Ruil

De kandidaat kan in contexten:

- het onderscheid tussen productie en consumptie *verklaren* en de functie van ruil hierin *beschrijven*;
- motieven voor winststreven en behoeftebevrediging *verklaren*;
- de stelling *bekritisieren* dat mannen bij ruil meer waarde hechten aan statusgoederen dan vrouwen;
- *aantonen* dat bij ruil wederzijds voordeel ontstaat;
- het ontstaan van eigendomsrechten *beschrijven* en *met voorbeelden uitleggen* welke invloed eigendomsrechten hebben bij ruil;
- *toelichten* dat door specialisatie en arbeidsdeling de arbeidsproductiviteit toe kan nemen.

Geld als smeermiddel van de ruil

De kandidaat kan in contexten:

- *voorbeelden geven* van geld als ruil-, reken- en oppotmiddel;
- *verklaren* waarom transactiekosten niet alleen in geld kunnen worden uitgedrukt en waarom transactiekosten door de introductie van geld afnemen;

- randvoorwaarden *beschrijven* voor het functioneren van een geldsysteem (zoals fiducie en technische vereisten);
- chartaal geld van giraal geld *onderscheiden*;
- *met voorbeelden uitleggen* op welke wijze een commerciële bank door geldschepping zijn liquiditeitspositie kan veranderen en dit rekenkundig *onderbouwen*;
- de intrinsieke en extrinsieke waarde van geld *onderscheiden* en deze begrippen *in relatie brengen* met de Wet van Gresham.

De kernconcepten uit de domeinen B (schaarste) en C (ruil) kunnen in een centraal examen impliciet aan de orde komen. De kandidaten worden geacht deze kernconcepten te kennen. Er worden echter in het centraal examen geen expliciete vragen gesteld over de kernconcepten uit deze domeinen B en C.

Domein D: Concept markt

De kandidaat kan in contexten analyseren dat de keuzes en ruil die plaatsvinden worden gecoördineerd via de markt. Prijsvorming is het coördinatiemechanisme waarmee vraag en aanbod op elkaar worden afgestemd. De manier waarop prijsvorming plaatsvindt, is afhankelijk van de marktstructuur (marktvormen) en heeft gevolgen voor toetreding, welvaart en economische politiek.

D1: Vraag en aanbod

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- de wijze waarop consumenten een maximaal verschil nastreven tussen de te betalen prijs en de betalingsbereidheid (de prijs die de consument maximaal bereid is te betalen);
- marktevenwicht (evenwichtsprijs en evenwichtshoeveelheid) dat ontstaat als vraag en aanbod aan elkaar gelijk zijn;
- omzet als de vermenigvuldiging van prijs met hoeveelheid (afzet);
- factoren waardoor de vraag- en/of aanbodcurve kunnen veranderen;
- het vraaggedrag van consumenten bij prijsveranderingen en inkomensveranderingen, alsmede hoe dit in prijselasticiteit en inkomenselasticiteit (beide segmentelasticiteit) tot uitdrukking komt;
- effecten van substitutie en complementariteit van goederen op het koopgedrag van consumenten;
- het verband tussen de aard van normale, inferieure en luxe goederen en de hoogte van de prijselasticiteit en/of de inkomenselasticiteit;
- marginale kosten en de marginale opbrengsten in relatie tot winstvraagstukken;
- winstgevend / verliesgevend uitbreiding van productie, wanneer de marginale kosten lager / hoger zijn dan de marginale opbrengsten.

D2: Toetreding

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- de onderverdeling van totale kosten in vaste kosten en variabele kosten;
- winst voor een producent indien de totale opbrengsten hoger zijn dan de totale kosten;
- het break even punt (totale opbrengsten = totale kosten) als belangrijk omslagpunt bij de afweging om wel of niet toe te treden tot een markt.

D3: Marktstructuur

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven in een markt van volkomen concurrentie;
- maximale (totale) winst en de wijze waarop een producent hiernaar streeft als sprake is van een monopoliepositie;
- maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven in een

- markt van monopolistische concurrentie;
- maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven naar als er sprake is van een oligopolie;
- prijsdiscriminatie als een vorm van prijsbeleid waarmee een monopolist een deel van het totale consumentensurplus kan afromen.

D4: Welvaart en economische politiek

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- de wijze waarop consumenten en producenten streven naar een maximaal consumentensurplus (het verschil tussen de betalingsbereidheid en de te betalen prijs) respectievelijk producentensurplus (het verschil tussen de ontvangen prijs en de minimale prijs waartegen men het goed wil aanbieden);
- inefficiënte uitkomsten die het gevolg zijn van het mechanisme van vraag en aanbod;
- het ingrijpen van de overheid met behulp van prijsregulering: minimumprijzen en maximumprijzen;
- het bewaken en eventueel ingrijpen door de overheid met behulp van toezichthouders op verschillende markten;
- effecten van octrooien en patenten op marktgedrag en marktresultaat.

Domein E: Concept ruilen over de tijd

De kandidaat kan in de context van gezinshuishoudingen, ondernemingen en overheid analyseren dat ruil niet alleen op één moment in de tijd plaatsvindt maar ook over de tijd. De prijs die deze intertemporele ruil coördineert is de rente.

E1: Gezinnen ruilen over de tijd

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- voorraadgrootheden en stroomgrootheden en het belang van deze grootheden voor de verschillende 'levensfasen' waarin gezinnen zich bevinden;
- de levensloop van gezinnen en waarom en wanneer zij sparen, investeren in zichzelf en/of een schuld opbouwen;
- de prijs van sparen en lenen;
- de keuze tussen en de argumentatie voor sparen en lenen, alsmede de financiële gevolgen van sparen en lenen;
- rente als de prijs voor het uitstellen van consumptie en het onderscheid tussen nominale en reële rente;
- de invloed van inflatie op sparen en lenen

E2: De overheid ruilt over de tijd

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- het verschil tussen de schuld van de overheid (staatsschuld) en een private schuld, en dat een overheidstekort gezien kan worden als een vorm van uitgestelde belastingheffing;
- inkomsten en uitgaven van de overheid als stroomgrootheden en de overheidsschuld als een voorraadgrootheid;
- pensioenvoorzieningen op basis van het omslagstelsel of het kapitaaldekkingstelsel en dilemma's die er bij de keuze tussen deze twee financieringswijzen zijn.

E3: Ondernemingen ruilen over de tijd

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- een elementaire balans en een elementaire resultatenrekening (winst- en verliesrekening) als manieren waarop de financiële gegevens van een onderneming worden geordend;

- voorraadgrootheden die onderdeel uitmaken van de balans en stroomgrootheden die onderdeel uitmaken van de resultatenrekening.

Domein F: Concept samenwerken en onderhandelen

De kandidaat kan in contexten analyseren dat, wanneer belangen van individuele actoren conflicteren, samenwerken en onderhandelen meer surplus oplevert voor (markt)partijen dan te vertrouwen op het nastreven van eigenbelang. Centralisatie, waarbij (collectieve) dwang het middel is om acties tot stand te brengen, kan een alternatief coördinatiemechanisme zijn voor individuele keuzes.

F1: Samenwerken

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- een gevangenendilemma*;
*Voor Havo beperkt het gebruik van speltheorie zich tot de volgende groep van spelen:
  - spelers bewegen simultaan;
  - spelen worden niet herhaald;
  - spelers hebben een dominante strategie;
  - spelers beschikken over dezelfde informatie;
  - er zijn nooit meer dan twee spelers.
- de wijze waarop de uitkomst van een gevangenendilemma tot stand komt;
- de wijze waarop in een gevangenendilemma individuele of collectieve belangen worden geschaad;
- positieve en negatieve externe effecten;
- het gevangenendilemma in relatie tot collectieve goederen;
- meeliftgedrag en de manier waarop dit gedrag kan leiden tot een (negatief) extern effect;
- collectieve dwang en het nut ervan (sociale normen en contracten);
- zelfbinding en de invloed ervan bij de totstandkoming van samenwerking.

F2: Onderhandelen

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- samenwerkingsdilemma's bij onderhandelingen als het gaat om de verdeling van het surplus en de consequenties hiervan voor beide partijen;
- verzonken kosten en gevolgen van verzonken kosten voor partijen die betrokken zijn bij onderhandelingen.

Domein G: Concept risico en informatie

De kandidaat kan in contexten analyseren dat gezinnen en ondernemingen bij het maken van keuzes informatie verzamelen ten einde onzekerheid te verkleinen. Aangezien de informatie vaak een beperkt karakter zal hebben moeten transactiepartijen een inschatting maken van mogelijke gebeurtenissen (risico) en de mate waarin transactiepartners gebeurtenissen beïnvloeden of informatie achterhouden die relevant is voor het tot stand brengen van een transactie (asymmetrische informatie).

G1: Risico en verzekeren

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- risico-aversgedrag en de wijze waarop risico-aversgedrag een rol speelt bij de keuze voor het afsluiten van een verzekering;
- de afweging van een verzekerde tussen kosten en risico bij het afsluiten van een verzekering;
- solidariteit bij verzekeren en op welke wijze er sprake is van solidariteit die risico's kan verkleinen;
- motieven om bepaalde verzekeringen wel of niet verplicht voor te schrijven (verplichte solidariteit);
- eigen risico dat verzekeraars invoeren om zodoende averechtse selectie en/of moral hazard (risico op moreel wangedrag) te beperken;
- hoogte van eigen risico: de argumenten van een verzekerde bij een keuze voor een eigen risico en de argumenten van een verzekeraar bij de bepaling van het eigen risico.

G2: Effecten van asymmetrische informatie

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- asymmetrische informatie en de wijze waarop partijen daarop inspelen;

- averechtse selectie en de wijze waarop partijen daarop inspelen;
- moral hazard (risico op moreel wangedrag) en de wijze waarop partijen daarop inspelen.

G3: Risico en beleggen

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- het onderscheid tussen beleggingen met een hoog en beleggingen met een laag risico;
- het verschil tussen obligaties en aandelen ten aanzien van de mate van risico en het te verwachten rendement;
- het verband tussen een verandering van de rentestand en een koersverandering van aandelen en het verband tussen een verandering van de rentestand en een koersverandering van (vastrentende) obligaties.

G4: Risico in bedrijf

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- de keuze omtrent het aantrekken van eigen en vreemd vermogen van een onderneming (eenmanszaak, vennootschap onder firma of BV);
- onderpand en waarom onderpand het risico voor de kredietgever kan verminderen;
- de keuze voor een bedrijfsvorm - in casu de scheiding tussen eigendom en vermogen - en de invloed daarvan op de toedeling van het ondernemingsrisico.

Domein H: Concept welvaart en groei

De kandidaat kan in contexten analyseren wat op nationaal en op mondiaal niveau de oorzaken zijn van economische groei en van de verdeling van inkomen en welvaart. Keuzes op microniveau werken door op macroniveau in elke economie die gekenmerkt wordt door wederzijds afhankelijke markten.

H1: Welvaart

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- de relatie tussen het BBP en de toegevoegde waarde;
De vorming van het BBP (Bruto Binnenlands Product) en NBP (Netto Binnenlands Product) waarbij de volgende methoden kunnen worden onderscheiden:
  - de objectieve methode,
  - subjectieve methode
- de omvang van het BBP als zijnde een beperkte welvaartsmaatstaf rekening houdend met;
  - nominaal en reëel
  - eng versus ruim welvaartsbegrip
  - welvaartsbegrip per capita
  - de rol en omvang van de informele sector
  - Human Development Index en groen BBP
- de vorming/totstandkoming van het BBP vanuit productie, inkomensvorming en de finale bestedingen.
- Het systeem van de Nationale Rekeningen (inclusief de Staat van Middelen en Bestedingen), met in achtneming van de volgende sectoren:
  - gezinnen
  - ondernemingen
  - overheid
  - buitenland
  - financiële instellingen
- de geldkringloop als weergave van basiselementen uit het systeem van de nationale rekeningen;

- de lorenzcurve als weergave van de verdeling van het *primaire* inkomen en het *secundaire* inkomen:
  - percentage, percentielen, kwintielen
  - nivelleren en denivelleren
- het bestaan van verschillen tussen de lorenzcurves van landen;
- het bestaan van verschillende stelsels voor de inkomstenbelasting en de wijze waarop deze stelsels invloed hebben op de mate van inkomensongelijkheid tussen individuen en groepen (nivelleren en denivelleren);
- gevolgen van verschillende soorten belastingtarieven, zoals progressief, proportioneel en degressief, voor de inkomens (bruto-nettotraject en inkomensverhoudingen) met gebruikmaking van de parameters marginaal belastingtarief en heffingskorting.

H2: Groei

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- economische structuurontwikkeling en de groei van het BBP door inzet van de productiefactoren;
- het steeds groter wordende belang van menselijk kapitaal en technologische vooruitgang als determinanten van economische groei en van groei van de arbeidsproductiviteit;
- het bestaan van productiviteitsverschillen tussen landen;
- convergentie en divergentie van ontwikkelingslanden en ontwikkelde landen aan de hand van de ontwikkeling van en determinanten voor het BBP;
- een classificatie van verschillende inkomenscategorieën alsmede ontwikkelingen in de categoriale inkomensverdeling.
- De motieven voor het al dan niet aangaan van internationale samenwerkingsvormen in relatie tot welvaart en economische groei;
  - vrijhandel
  - protectie (zoals invoerrechten, contingentering, dumping, infant industry)

Domein I: Concept goede tijden, slechte tijden

De kandidaat kan in contexten analyseren waarom er sprake is van korte termijn schommelingen in economische activiteiten en welke mogelijkheden en grenzen er zijn voor conjunctuurbeleid. Conjunctuurschommelingen laten zich niet gemakkelijk beïnvloeden mede door toedoen van rigiditeiten.

I1: Conjuncturele verschijnselen

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- de wijze waarop het nationale prijsniveau tot stand komt aan de hand van de geaggregeerde vraag en het geaggregeerde aanbod van de hoeveelheid goederen en diensten;
- de gevolgen van prijsrigiditeit op de korte termijn;
- de gevolgen van flexibele prijzen op de langere termijn;
- de relatie tussen de geaggregeerde vraag en het prijsniveau en de daaruit resulterende neutraliteit van geld, aan de hand van de Verkeersvergelijking van Fisher;
- de verandering van prijzen - inflatie en deflatie - van goederen en diensten en de invloed daarvan op de koopkracht van mensen;
- de wijze waarop in situaties van laagconjunctuur door loonstarheid op korte termijn onvrijwillige werkloosheid ontstaat en op langere termijn, door werking van het marktmechanisme, het evenwicht op de arbeidsmarkt hersteld kan worden;
- welvaartsvaste uitkeringen en waarde vaste uitkeringen;

- het aanbod van en de vraag naar een valuta als bepalende factoren voor de wisselkoers (prijs van een valuta)
- het aanbod van en de vraag naar valuta als gevolg van internationale transacties en de registratie van deze transacties op een betalingsbalans (lopende rekening en kapitaalrekening);
- het loonniveau, de arbeidsproductiviteit en de inflatie als factoren die invloed hebben op de internationale concurrentiepositie en daarmee op de betalingsbalans en de wisselkoers.

I2: Registratie van conjunctuur

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- de berekening van de inflatie met behulp van het prijsindexcijfer;
- conjunctuurindicatoren en de wijze waarop deze indicatoren aanwijzingen kunnen zijn voor veranderingen in de groei van het BBP;
- het verschil tussen nominale en reële economische groei;
- de feitelijke groei van het BBP in vergelijking met de trendmatige groei; laagconjunctuur/hogconjunctuur.

I3: Conjunctuurbeleid

De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen:

- het onderscheid tussen anticyclisch en procyclisch conjunctuurbeleid en op welke wijze de overheid dit conjunctuurbeleid kan voeren;
- ingebouwde stabilisatoren en de wijze waarop deze een dempende invloed kunnen hebben op de schommelingen in de conjunctuur;
  - sociale uitkeringen
  - belastingen
- De Europese Centrale Bank (ECB) of Centrale Bank van landen die niet onder de ECB vallen:
  - toezichthouder op de infrastructuur van financiële markten en betalingsinstrumenten
  - beheerder van eigen externe reserves
  - uitgever van bankbiljetten
  - toezichthouder op aanbieders van risicomijdende en risicozoekende beleggingen
- de wijze waarop een centrale bank het rente-instrument kan inzetten om de inflatie af te remmen.

Domein J: Onderzoek en experiment

De kandidaat kan door het deelnemen aan experimenten een conclusie trekken die getuigt van een 'economische kijk' op maatschappelijke verschijnselen en van strategisch inzicht. De kandidaat kan analyseren welke grenzen aan de verklaringskracht van theoretische concepten gesteld kunnen worden.

Domein K: Keuzeonderwerpen

De kandidaat kan een economisch concept in verschillende contexten vergelijkenderwijs analyseren. De kandidaat kiest ten minste twee keuzeonderwerpen om deze analyse uit te voeren.